

מהי גזענות?¹

פרופ' יהודה שנהב

איננו אוהבים לחשוב על עצמנו כגזענים ואף לא להודות שהגזענות היא חלק בלתי נפרד מחיינו. אולם למצער, הגזענות הינה תופעה תרבותית נרחבת המצויה בכל חברה. משום כך אני מבקש להסיט המבט מן השאלה "מיהו גזען"? אל השאלה "מהי גזענות"? הגדרה סוציולוגית של גזענות תאפשר לנו למשל לקבוע האם החיקוי של מבטא מזרחי או ערבי כדי להצחיק קהל הינו גזענות? האם השלכת תרומות הדם של האתיופיים הינה גזענות? האם הקריאות "מוות לערבים" הינן גזענות? האם האמירה ש"הרוסיות הן זונות" הינה גזענית?

בכל חברה יש הבדלים בין בני אדם על בסיס צבע עור, מבנה פנים, או מבנה גוף. אולם אסור שהבדלים אלו יהיו הסבר או סיבה לנחיתות חברתית או לפיגור תרבותי. הגזענות מתחילה בנקודה בה אנו מקבצים אנשים על פי מאפיינים ביולוגיים, ומייחסים להם תכונות וכישורים נחותים או נעלים. עד לאחרונה, הייתה גזענות מגודרת כ:

ייחוס של נחיתות, לאדם או לקבוצה, על ידי שימוש בתכונות סטריאוטיפיות ועל ידי ניסוח ההבדל בין הקבוצות במונחים של מהות ביולוגית שאינה משתנה.

אולם הגדרה זו אינה מספקת כיום. הגזענות הביולוגית הזו הייתה דומיננטית בעבר והיא התפתחה כחלק בלתי נפרד מן השליטה האירופית בקולוניות שלה מעבר לים. הילידים באפריקה או באסיה כונו "גזעים נתינים" ותוארו כמי שאינם מסוגלים לחשוב בצורה עצמאית או לקיים חברה חופשית. הגזע אופיין בעיקר על ידי צבע עור ומבנה גוף, והוצמדו אליו תכונות ספק ביולוגיות ספק תרבותיות: פרימיטיביות, דיבור מתיילד, אי-סדר, או מיניות מופרזת. הגזענות הביולוגית נכחה לא רק בפוליטיקה אלא גם בחברה, בספרות ובתרבות. הספרות האירופאית מגוסטב פלובר עד ג'ין אוסטין הייתה רוויה בתיאורים גזעניים, ישירים או עקיפים. גזענות ביולוגית אפיינה גם את היחס כלפי היהודים באירופה, ורק אירוני הוא שהיא מופנית על ידי יהודים כלפי יהודים, בין השאר, בישראל. למשל, הגזענות החילונית כלפי החרדים מאופיינת אמנם בשפה חברתית (פרימיטיביות, השכלה נמוכה, גלותיות או פרזיטיות) אולם היא גם מקבלת גם מאפיינים פסיים בתיאור הזקן, הפאות או ריח הגוף של הגברים החרדים.

¹ תודה לחגי בועז, ריבי גיליס, לדפנה הירש ולאפי זיו על הערותיהן המועילות. לקריאה נוספת: יהודה שנהב ויוסי יונה (עורכים) (2009). *גזענות בישראל*. תל אביב וירושלים: הוצאת הקיבוץ המאוחד ומכון ון ליר.

אולם הגדרה ביולוגית של גזענות הינה בעייתית. משום שהמושג "גזע" הוא מדומיין וממצא, הוא הופך את ההגדרה של "גזענות" למתעתעת וחמקמקה. כאן אני מבקש לעמוד על שלוש בעיות שקשורות בגזענות ביולוגית.

(1) גזע הוא מושג מדומיין. גזע אינו קיים בטבע. גזע הוא מושג מדומיין ומומצא שמקורו במדע הביולוגיה החל מאמצע המאה ה-18. בעקבות הביולוגיה החלו רופאים, אנתרופולוגים, בלשנים, סוציולוגים, אתנולוגים, סופרים, תיאולוגים ואנשי ממשל להסביר נחיתות או עליונות של קבוצות באמצעות דמיון השיח על הגזע. כך, באמצעות ניסוחים ביולוגיים הוצדקו הבדלים בין קבוצות חברתיות ותרבותיות. למשל, השאלה "מיהו יהודי" בגרמניה הנאצית נוסחה בשפת הביולוגיה ובמרכזה הועמדה הוכחת קיומו של "דם יהודי". אולם איש אינו יכול באמת לקבוע מהי זהות יהודית על ידי בדיקת דם. ההוכחה לקיומו של "דם יהודי" התבססה על מאפיינים אנתרופולוגיים כמו אורחות חיים והרגלים "יהודיים" (כמו הליכה לבתי כנסת) או על ידי התחקות אחרי ההיסטוריה המשפחתית. כאשר הבדלים בין קבוצות תרבותיות מנוסחים בשפה ביולוגית, התרבות נתפסת כגזירה של הטבע. כמו בטבע, כמו בביולוגיה, התכונות בין הקבוצות נתפסות כמהותיות ובלתי משתנות. כאן אנו עומדים בפני סתירה לכאורה: למרות ש"הגזע" אינו קטגוריה ממשית של הטבע, הוא הופך לקטגוריה ממשית במציאות בשל הדמיון שלו בתרבות האנושית. הפמיניסטית הצרפתייה קולט גיומן (Collette Guillaumin) כבר הצביעה על הסתירה הזו כשקבעה: "גזע לא קיים באמת, אולם הוא מדומיין בתרבות האנושית. גזע אינו ממש, אבל בשמו נהרגים אנשים". השיח על הגזע התפתח והשתכלל באירופה ואף יושם כמדיניות בקולוניות שמעבר לים (במקרה של האימפריאליזם) או באירופה עצמה (למשל, האנטישמיות כלפי יהודים או כלפי מוסלמים). לשיח המדעי והאנתרופולוגי על הגזע היה כוח עצום שכן בשמו נרצחו אנשים: שיח זה היווה תשתית הכרחית להשמדת יהודי אירופה. משום כך, למרות שאנו נדרשים לדחות מבחינה מוסרית את השימוש ב"גזע", איננו יכולים להכחיש את קיומו מבחינה סוציולוגית.

(2) גזענות מושוות למדיניות הגזע הקיצונית של גרמניה הנאצית. ההשוואה למדיניות הגזע הקיצונית של המדינה הנאצית מקשה להגדיר גזענות בהקשרים אחרים. הגזענות הנאצית הייתה כל כך קיצונית, עד שכל השוואה של גזענות, קשה ואיומה ככל שתהיה, מתבטלת בפניה. האם ניתן לכנות באותו שם את המשטר הגזעני הנאצי ואת משטר האפרטהייד הגזעני בדרום אפריקה? האם ניתן להשוות את הגזענות של המשטר הנאצי לגזענות כלפי שחורים בדרום ארצות הברית בשנות החמישים והשישים? הקושי הזה בא לידי ביטוי גם בהגדרות המילוניות שהיו נהוגות עד לאחרונה. למשל מילון אבן שושן הגדיר גזענות כ"תורת גזע", את "ההשקפה הנפסדת שהארים הם בני הגזע הנעלה והמושלם ביותר." ההגדרה הזאת המשייכת את הגזענות למדינה הנאצית, ולשפת הביולוגיה, חוסמת את היכולת לדבר עליה בהקשרים אחרים. קושי זה מתקשר גם לקושי הבא.

(3) רתיעה מן המושג "גזע" לאחר השואה. לאחר שנת 1945 הייתה רתיעה משימוש במושג "גזע" ונמצאו לו תחליפים אחרי כמו "יוצאי הגירה". חוקר צרפתי בשם אטיין בליבר (Étienne Balibar) כינה את הגזענות הזאת "גזענות חדשה", משום שהיא מאפשרת את קיומה של "גזענות ללא גזע". ה"גזענות חדשה" החליפה את התיאורים הביולוגיים של קבוצות בתיאורים חברתיים ותרבותיים. למשל, בישראל נהוג להשתמש במושג "עדה". עדה, מתוארת כקבוצה בעלת היסטוריה משותפת והרגלים חברתיים ותרבותיים זהים. למרות שהיא לקוחה ממילון תרבותי, "עדה" כמו "גזע" היא מושג מדומיין. חשוב לציין שתיאורים של "הרגלי עדות" אינם תמיד גזעניים. אפשר לומר, ללא שמץ של גזענות, שיוצאי תימן נוהגים ללכת לבית הכנסת בשיעורים גבוהים מאשר יוצאי ברית המועצות. אולם כאשר התכונות "העדיות" הופכות לאמירות נורמטיביות שמסבירות נחיתות או עליונות של קבוצות הן הופכות לגזעניות. שיעור ההליכה הגבוה לבית הכנסת יכול להיתפס כמאפיין גזעני, אם הוא משולב, למשל, בדיבור על התימנים כ"פרימיטיביים". מאפיינים תואמי-גזע דומים הם: מספר הילדים הגדול של ערבים או של חרדים, שיעורי ההשכלה הנמוכים של מזרחים, או הטענה בדבר הפרזיטיות של החרדים בשל אי יציאתם לשוק העבודה.

גם הבידוק הביטחוני הסלקטיבי של פלסטינים-ישראלים בשדה התעופה הוא דוגמא מלמדת. הבידוק הביטחוני המפוצל לפלסטינים ויהודים מבוסס על שיקול רציונאלי שהסתברות לביצוע פיגוע על ידי פלסטיני גדולה יותר מאשר על ידי יהודי. גם אם טענה זאת נכונה אמפירית, ניתן להעמיד מולה את הטענה שהפגיעה בזכויות אדם חמורה מן הסיכון (כמעט האפסי) שיילקח אם תתבטל הבדיקה הסלקטיבית. לכך יש להוסיף את התופעה הבלתי נמנעת של השפלת האזרחים הערבים בעקבות הבדיקות המפוצלות. אולם גם אם נקבל את הסיבה הבטחונית כסיבה הרציונאלית, עדיין התוצאה היא הצדקתה של גזענות בחסות המדינה. וחמור מכך: האזרח הערבי נתפס כסיכון בטחוני לא רק בשדה התעופה אלא בכל מקום ומקום: בקניון, באוניברסיטה, במקומות העבודה, במסעדות או במסעות להשכרת דירות באזורים יהודיים כמו בצפת או בתל אביב. תפיסת הערבי כסיכון בטחוני באה לידי ביטוי בולט בתיקון לחוק האזרחות, המונע מפלסטינים בעלי אזרחות ישראלית לחיות בישראל עם בנות ובני זוגם תושבי השטחים, עזה או התפוצות הפלסטיניות האחרות. ישראל הגדירה את התפוצות הללו כמדינות אויב, והשתמשה גם כאן בנימוק בטחוני. תיקון זה יצר מסלולים נפרדים בחוק האזרחות: ליהודים וערבים. חנה ארנדט הזהירה, כבר ב 1950 בעקבות הלקח של ההיסטוריה האירופית, שתיקונים והטלאות בחוק האזרחות הינם מאפיינים של משטרים גזעניים.

בשל שלושת המורכבויות הללו של הגדרת הגזענות כביולוגית, אני מבקש להרחיב את ההגדרה ולתקנה באמצעות מושג סוציולוגי אלטרנטיבי: "הגזעה" (racialization). הגזעה מאפשרת לנו לדון בקיומו של שיח

גזעני, מבלי לעסוק בקטגוריה האנכרוניסטית של "גזע". היא מאפשרת להגדיר גזענות לא רק בשיח הביולוגי אלא גם בשיח התרבותי הרחב יותר.

הגזעה הינה אבחנה בין קבוצות על בסיס של גזע, או על בסיס של מושגים תרבותיים תואמי גזע כמו מגדר, ארץ מוצא, מקום מגורים, או שם משפחה. על ידי הפיכת המושג ("הגזע") לפעולה ("הגזעה") אנו נמנעים מלהכיר בקטגוריה הפיקטיבית של הגזע. הגזעה אינה מושג סטטי אלא פעולה סוציולוגית:

הגזעה הינה פעולה של דמיון אנושי באמצעות מאפיינים ביולוגיים (למשל: צבע עור, אורכו או רוחבו של האף או גודל השדיים), חברתיים (למשל: עוני, ארץ מוצא, ומעמד חברתי) או תרבותיים (למשל: דתיות או גודל משפחה), ושימוש במאפיינים אילו, שנתפסים כ"טבעיים" ו"בלתי משתנים" כדי להעניק לגיטימציה להיררכיות בין קבוצות ואנשים.

הגזעה מאפשרת לאתר גזענות גם בשפות שאינן שפת הביולוגיה. למשל, ביום הפריימריז למפלגת העבודה בנובמבר 2005 התראיינה אחת מתומכות אהוד ברק לתכנית רדיו, ואמרה שהמאבק בין שני המועמדים: אהוד ברק ועמיר פרץ, מזכיר לה תחרות בין טייס F-16 לבין נהג משאית. קשה לקבוע במדויק מהו המרכיב הגזעני באמירה הזאת. ניתן לטעון לזכותה שהיא השוותה בין שני מקצועות (טייס ונהג) ולא בין שתי קבוצות ביולוגיות (מזרחים ואשכנזים). אולם ברור שבקונטקסט של הדיון, קיים שובל גזעני בדברים הללו. רק זמן קצר לפני כן, תוארו תומכי פרץ במפלגת העבודה כ"פלנגות צפון אפריקאיות". הדוגמא הזאת מלמדת מדוע חשוב לאתר גזענות המנוסחת בשפה חברתית (במקרה זה: מקצועות) ולא בשפה ביולוגית ישירה. דוגמא נוספת היא החוק שמאפשר לוועדות קבלה ביישובים קהילתיים לסנן אנשים שאינם "מתאימים תרבותית" לחיי הקהילה ביישוב. המונח "התאמה תרבותית" הוא גמיש ורחב ולכן הוא מאפשר גזענות על בסיס של לאום, מעמד, מגדר. על הבסיס הזה נדחים ערבים, מזרחים ממעמד נמוך או נשים חד הוריות. גם הביטוי "מסעודה משדרות", אשר הוטבע בשנות התשעים, כבסיס למדיניות שוויונית של טלוויזיית ערוץ 2, מאפשר גזענות ללא גזע. הביטוי מבטא את כוונה להרחיב את תכניות הטלוויזיה לאנשי פריפריה ממעמדות נמוכים. "מסעודה משדרות", כאישה מזרחית פשוטה, נקבעה כאמת המידה הנמוכה ביותר לצריכה של טלוויזיה. גם הביטוי שטבע אהרון ברק "מבחן בוזגלו" מתייחס לשוויון מלא של כל האזרחים בפני החוק. השם "בוזגלו" בא לבטא סטאטוס נמוך של אדם ללא נגישות למוקדי הכוח. גם "מסעודה משדרות" וגם "מבחן בוזגלו" הם ביטויים גזעניים המנוסחים בשפה לא ביולוגית. במקרה הראשון, אין ניסוח של "הגזע", אולם השם מסעודה והמגורים בשדרות מספקים לנו את האינפורמציה החסרה. במקרה השני שם המשפחה "בוזגלו" הוא מסמן ברור דיו. שני הביטויים הללו, שהומצאו מתוך כוונה לתקן מציאות של אי שוויון, הם ביטויים גזעניים. הם גם הצביעו על העובדה שקיים פער "גזעי" בין מזרחים ואשכנזים בישראל. הפער בין התיאורים הללו תוך שימוש בשמות

ומקום מגורים, לבין תיאורים גזעיים ביולוגיים הוא סמנטי בלבד. אילו הם דרכים שונות לבטא גזענות כלפי קבוצות. הדוגמאות הללו מלמדות כיצד נעשית גזענות על לא על ידי "גזע" אלא על ידי "תואמי גזע". תופעות דומות ניתן למצוא בשדות מגוונים כמו בספרות, בקולנוע, בפוליטיקה, במקומות העבודה, בשדות התעופה, או בגבולות.

עד עתה הצבענו על כך שהמאפיינים של הגזענות עברו בשבעים השנים האחרונות מן הביולוגיה אל החברה והתרבות. עם זאת, כדאי לשים לב גם לתנועה היסטורית הפוכה אשר מתרחשת בעשור האחרון. השיח על הגזע חזר לקדמת הבמה לצד הדיבור העקיף של השיח החברתי והתרבותי. בתנופה שמזכירה את התנופה של סוף המאה ה-19, גם הביולוגיה חוזרת לסדר היום. השיח הביולוגי מקודם על ידי מדענים ורופאים. הבהלה לבדיקות גנטיות לפני הריון או במהלך הריון היא דוגמא אחת לאופן שבו נעשית הגזעה של תהליכים ופרוצדורות. גם כאן, למרות שניתן להסביר את בטריית הבדיקות הגנטיות המתירנית של ישראל בהסברים רציונאליים, הן עדיין מאפשרות תהליכים של הגזעה באמצעות הביולוגיה. לאור הבו זמניות של גזענות במספר שפות (ולא רק הביולוגיה) אני מבקש להגדיר גזענות בצורה מרחיבה כ:

ייחוס של נחיתות, לאדם או לקבוצה, על בסיס של תכונות סטריאוטיפיות שמנוסחות בשפה **ביולוגית, חברתית או תרבותית**. בשיח גזעני נתפסות תכונות אילו כנחותות, כבלתי משתנות וכמהותיות לאותה קבוצה.

על פי הגדרה זאת, גזענות יכולה להיות מופעלת כלפי כל קבוצה, גם כלפי בני קבוצות דומיננטיות וחזקות. עם זאת, כאשר היחסים בין הקבוצות אינם שווים, גזענות כלפי מיעוטים וכלפי קבוצות מוחלשות מעצימה את אי השוויון הקיים ממילא ואף מעניקה לו הצדקה. האתגר האמיתי של המלחמה בגזענות הוא לאתר אותה גם כאשר היא מנוסחת בשפה רציונאלית, שבתוכה מטושטשת התופעה.

פרופ' יהודה שנהב מרצה בחוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה באוניברסיטת תל אביב ועמית מחקר במכון ון ליר בירושלים.